

УДК 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.15>**Тетяна ЛАВРІН**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

Tatyana LAVRIN

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6171-2261>

ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СХОДУ В ПРАЦЯХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Анотація. Статтю присвячено дослідженню теми відносин України з країнами Сходу крізь призму наукової та літературної спадщини видатного українського сходознавця, орієнталіста, історика, філолога і письменника Агатангела Кримського (1871–1942). **Мета статті** – розглянути внесок Агатангела Кримського в дослідження українсько-східних відносин, зосереджуючись на його працях зі сходознавства, які виходять за межі відомої філологічної діяльності вченого; систематизувати східну спадщину А. Кримського; проаналізувати українсько-турецькі взаємини; висвітлити дослідження науковця про інші східні народи; контекстуалізувати українознавчу та сходознавчу діяльність А. Кримського. **Методологічну основу роботи** становлять принципи об'єктивності й історизму та загальнонаукові, спеціально-історичні методи дослідження. **Наукова новизна** полягає у спробі вперше здійснити комплексний та систематизований аналіз праць видатного українського сходознавця й філолога Агатангела Кримського з акцентом саме на українсько-східних відносинах (Україна – Туреччина, Київська Русь – Персія, Хозарія, інші тюркські народи). Дослідити внесок ученого у вивчення цих відносин як цілісної, хоч і багатовекторної, проблематики, а не лише як фрагментів його філологічних чи історичних робіт. **Висновки.** Дослідження праць А. Кримського засвідчує його винятковий внесок не лише у філологію та українознавство, а й у сходознавство, зокрема у вивчення історії відносин України з країнами Сходу. Агатангел Кримський вивчав українську мову, її історію та етногенез українців. Він активно дискутував із російськими істориками, успішно спростовуючи «погодінську концепцію» про заселення Київської Русі «великоросами». Учений підтримував популярну на той час теорію походження всіх слов'ян від однієї сім'ї, наголошуючи на початковій близькості слов'янських мов. Агатангел Кримський приділяв значну увагу складним і різноплановим відносинам України з державами Сходу (торгівля, культура, конфлікти, війни та невільництво), що знайшло відображення в його численних роботах зі сходознавства. У праці «Історія Туреччини» А. Кримський детально аналізує боротьбу українського народу за свободу в контексті взаємин з Османською імперією та Кримським ханством. Учений торкається торговельних відносин Київської Русі з Іраном, використовуючи, зокрема, руські рукописи. Агатангел Кримський досліджував історію гунів-протобулгарів, хозарів, тюрків і половців (кипчаків), чия історія тісно перепліталася з історією українських земель. Значною, хоч і частково неопублікованою працею є «Історія хазарів» (два томи), написана на основі аналізу багатомовних східних і західних джерел. Ця робота охоплює проблеми етногенезу та культурних взаємин на великій території, демонструючи глибоку ерудицію і піонерський підхід дослідника. Тож праці А. Кримського є безцінним внеском в історію, мовознавство та сходознавство, які демонструють глибокий інтерес і наукову обґрунтованість у вивченні довготривалих, складних та визначальних відносин України з державами Сходу.

Ключові слова: Агатангел Кримський, історик, країни Сходу, сходознавець, Україна, Туреччина, Іран, хозари, відносини, філолог.

RELATIONS OF UKRAINE WITH EASTERN COUNTRIES IN THE WORKS OF AGATANGEL KRYMSKY

Abstract. *The article is devoted to the study of the topic of Ukraine's relations with the countries of the East through the prism of the scientific and literary heritage of the outstanding ukrainian orientalist, orientalist, historian, philologist and writer Agatangel Krymsky (1871–1942). The purpose of the article is to consider the contribution of Agatangel Krymsky to the study of ukrainian-eastern relations, focusing on his works on oriental studies, which go beyond the known philological activities of the scientist; to systematize the eastern heritage of A. Krymsky; to analyze ukrainian-turkish relations; to highlight the scientist's research on other eastern peoples; to contextualize A. Krymsky's ukrainian and oriental studies activities. The methodological basis of the work is the principles of objectivity and historicism and general scientific, special-historical research methods. The scientific novelty lies in the attempt to carry out for the first time a comprehensive and systematic analysis of the works of the outstanding ukrainian orientalist and philologist Agatangel Krymsky with an emphasis on ukrainian-eastern relations (Ukraine – Turkey, Kyivan Rus – Persia, Khazaria, other turkic peoples). To investigate the scientist's contribution to the study of these relations as a holistic, albeit multi-vector, problematic, and not only as fragments of his philological or historical works. Conclusions. The study of A. Krymsky's works testifies to his exceptional contribution not only to philology and ukrainian studies, but also to oriental studies, in particular to the study of the history of ukraine's relations with the countries of the east. Agatangel Krymsky studied the ukrainian language, its history, and the ethnogenesis of ukrainians. He actively debated with russian historians, successfully refuting the "pogodin concept" about the settlement of Kyivan Rus by the "great Russians". The scientist supported the popular theory of the origin of all slavs from one family at that time, emphasizing the initial closeness of slavic languages. Agatangel Krymsky paid considerable attention to the complex and diverse relations of Ukraine with the states of the east (trade, culture, conflicts, wars and slavery), which was reflected in his numerous works on oriental studies. In the work "History of Turkey" A. Krymsky analyzes in detail the struggle of the ukrainian people for freedom in the context of relations with the Ottoman empire and the Crimean khanate. The scientist touches on the trade relations of Kyivan Rus with Iran, using, in particular, russian manuscripts. Agatangel Krymsky studied the history of the hunns-proto-bulgarians, khazars, turks and polovtsians (kipchaks), whose history was closely intertwined with the history of ukrainian lands. A significant, although partly unpublished work, is the «History of the khazars» (two volumes), written on the basis of an analysis of multilingual eastern and western sources. This work covers the problems of ethnogenesis and cultural relations over a large territory, demonstrating the deep erudition and pioneering approach of the researcher. Thus, the works of A. Krymsky are an invaluable contribution to history, linguistics and oriental studies, which demonstrate a deep interest and scientific soundness in the study of long-term, complex and defining relations of Ukraine with the states of the East.*

Key words: *Agatangel Krymskyi, historian, countries of the east, orientalist, Ukraine, Turkey, Iran, khazars, relations, philologist.*

Поставка проблеми. Спадщина видатного українського сходознавця, історика, мовознавця та письменника Агатангела Кримського є унікальним джерелом для вивчення складних і багатограних відносин між Україною та країнами Сходу (зокрема, Близького Сходу, Туреччини, Персії / Ірану, арабських країн) на різних історичних етапах. У добу, коли домінувала європоцентрична парадигма, А. Кримський був одним із перших, хто науково обґрунтував значний східний вплив на формування української культури, мови, фольклору та державотворчих процесів.

Незважаючи на значний інтерес до постаті А. Кримського, його вагомий внесок у комплексний аналіз східного вектора зовнішніх зв'язків і культурного взаємовпливу України залишається фрагментарно дослідженим. Багато праць зосереджуються на його мовознавчих досягненнях чи літературній творчості, тоді як систематизація його поглядів саме на політичні, торговельні та дипломатичні відносини між українськими землями і Східними державами, а також на культурну рецепцію Сходу в українському суспільстві потребує глибшого вивчення.

Проблема полягає в необхідності реконструкції, аналізу й актуалізації цілісної концепції східних відносин України, сформульованої А. Кримським у його історичних, філологічних і етнографічних працях. Недостатнє вивчення цієї проблематики ускладнює розуміння як історичної тяглості української східної політики та дипломатії, так і наукової прогностичної цінності його досліджень для сучасної зовнішньої політики України на Сході.

Тож актуальне наукове завдання – визначити основні аспекти, періодизацію та історико-культурні наслідки відносин України з країнами Сходу, які знайшли відображення в працях Агатангела Кримського, з метою встановлення його ролі у формуванні національної сходознавчої школи й переосмислення місця Сходу в українській історичній свідомості.

Аналіз останніх досліджень. Огляд історіографії цієї проблеми дає підстави для висновку, що вона наразі малодосліджена. У статті ми використовували розвідки К. Гурницького [1], О. Пріцака [2].

Джерельну базу статті становлять матеріали Фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Виклад основного матеріалу. У сфері українознавства Агатангел Кримський більш відомий і більш цінний у всеукраїнській спадщині як філолог. Він вивчав українську мову, її фонетику, морфологію, а також досліджував історію української мови, зокрема історію українського народу.

Особливо цікавими видаються його дослідження етногенезу українців. Вони зробили А. Кримського відомим серед української інтелігенції через те, що він вступав у дискусії з російськими істориками щодо походження українців і росіян. Власне, учений знищив послідовника «погодінської концепції» О. Соболевського, який був упевнений, що Київська Русь була заселена великоросами. Так, з'являються роботи «Филология и погодинская гипотеза» (1904 р.), «Деякі непевні критерії для класифікації староруських рукописів» (1906 р.), «Древнекиевский говор» (1907 р.), що вийшли після детального вивчення пам'яток мови. Від О. Соболевського, явного фальсифікатора, після цього почали відмежовуватися провідні російські історики, більше друзів, навпаки, з'явилося в його опонента [3].

Агатангел Юхимович був прихильником теорії походження всіх слов'ян від однієї сім'ї, такі ідеї були популярними в той час, пізніше це еволюціонує в теорію «колиски трьох братніх народів». Він звертав увагу на ці процеси з погляду мовознавця і стверджував, що колись слов'янин Чехії міг розуміти слов'янина сучасної України дуже легко, а відмінностей у мовах майже не було. Це вже потім, у процесі історичних обставин, мови почали еволюціонувати й різниця між ними теж ставала дедалі більшою [1, с. 35].

Якщо звертати увагу на відносини України з державами Сходу, то вони були протягом нашої історії та мали різний характер. Від торгівлі, культурних візитів – до конфліктів, війн і рабства. Друге зазвичай переважало. Цим питанням приділяє багато уваги А. Кримський у своїх численних працях зі сходознавства. Україна довгий час була під іноземним поневоленням, тому історик приділяє значну увагу боротьбі українського народу за свободу в контексті українсько-турецьких взаємин, наприклад, у творі «Історія Туреччини». Дослідження «Історія Персії та її письменства» вміщує параграфи про відносини Київської Русі з Персією [4, с. 83].

Агатангел Кримський досліджував різноманітні джерела, зокрема руські рукописи, які містили дані про торговельні операції з Іраном. Торгівля тоді велася дуже часто річками, в Україні таким торговельним шляхом був Дніпро, він же вів «із варяг у греки». Русичі прямували просто в Константинополь, де й укладали договори з різними іноземцями. Могли також допливати до кавказьких та малоазійських земель, тобто торгівлю вели Дніпром, далі через Чорне море, Кавказ чи Малу Азію.

Два окремі розділи були присвячені питанню українсько-турецьких відносин у праці «Історія Туреччини»: «Українська бранка, попівна Роксолана, Хуррем-султанша» та «Українські невільники в Туреччині». Теми є цікавими й сьогодні. Агатангел Юхимович розумів нелегку долю України, яка перша почала давати відсіч туркам у Східній Європі. Спочатку автор описує татарські набіги, розруху після цих подій, тяжкі спустошення галицьких сіл і міст 1497–1498 рр. Вони, незважаючи на угоди з тогочасною литовською владою, постійно проводили нищівні набіги, спалювали будинки, грабували населення та людей забирали в полон, дуже часто їх продавали в Криму, у Кафі на невільничому ринку. Через це, мислить історик, українське населення зрозуміло, що без відповідної оборони вони беззахисні. Так виникла унікальна в історії верства вільних людей, козаків з їхньою оборонною системою, яка наводила жах на самих турків, і вони теж будуть зазнавати набігів у відповідь. Власне, ця причина виникнення козацтва лише на другому місці в А. Кримського, на першому – втеча від зловживань польської шляхти. Інші теорії автор критикує, відкидає або взагалі не розглядає. Не згадує про аристократичну теорію походження козаків. Критикує теорію, що говорить, ніби козаки виникли для захисту християнської віри [5, с. 110].

Автор позитивно оцінює походи вже самих козаків на турецькі землі. І хоч це помста за спалені українські села та вбитий український люд, вона є доречною на його думку. Історик звертає особливу увагу на ті походи, у результаті яких звільнялись українські бранці у великій кількості. Похід на Кафу, наприклад.

Велика увага приділяється П. Сагайдачному, гетьману, що здійснив багато вдалих турецьких походів.

З пошаною дослідник описує бранців-українців, які допомагали в боротьбі з бусурманами. Наприклад, українські жінки, що мали вплив на своїх турецьких чоловіків і здобували вплив політичний. Такими були Роксолана з Рогатина чи Маруся Богуславка, що звільнила з полону сімсот полонених. Агатангел Кримський стверджує, що це історичний факт [6, с. 183].

Відплатою за загарбання і початком кінця Османської імперії стала Хуррем-султан. Її син-п'яниця Мехмед II та його наступники почали втрачати здобутки великих попередників [6, с. 193].

Під час роботи в Українській академії наук, на кафедрі арабо-іранської філології з тюркологічною комісією при ній, навколо якої і групувалися відомі сходознавці, їм було доручено займатися перекладом на українську мову відомого рукопису «Подорож антиохійського патріарха Макаря», що є цінним джерелом для вивчення становища України XVI ст. У цій праці є матеріали про тогочасні історичні події на Україні: національно-визвольна війна, економічне становище, стосунки із сусідніми державами.

В останні роки свого життя вчений трудився ще над однією із цікавих тем – історією хозарів. Важливість її очевидна. І вона також ще не опублікована, за винятком кількох фрагментів, уміщених М. Веркальцем у «Віснику АН України». Тут зібрано чималий матеріал різноманітними мовами. Від стародавніх східних мов і до сучасних мов Сходу та Заходу. З нього по крупинці відібрані дані про наших колишніх грізних сусідів, яких уже не має, і це тоді, коли ще не було відомих тепер праць, не були проведені розкопки в місцях розташування хазарської держави. Академік О. Пріцак пригадує, з якою цікавістю пізніше аудиторія у Львівському університеті слухала доповідь А. Ю. Кримського «Хто такі хозари і яка їх мова».

«Історія хазарів» викликає жвавий інтерес дослідників. Праця складається із двох великих томів (другий том втрачено), написана на основі аналізу грецьких, латинських, слов'янських, вірменських, іранських, арабських джерел і вражає не тільки обсягом використаних матеріалів, а й багатогранністю досліджуваних явищ: охоплено проблеми етногенезу, культурних взаємин населення, яке проживало на просторі від Волги та Кавказу до Дунаю і Карпат,

чия історія була часткою історії України. Агатангел Кримський сподівався, що його «об'ємна праця про хазарську епоху буде корисна тим, для кого недосяжні багатомовні джерела цієї історії» [7].

Роботи з історії Туреччини взагалі черпають сили з українських теренів. Мовою тюрки були споріднені з гунами-протобулгарами, монголами та маньчжуро-тунгузами. Тогочасні джерела подають інформацію, що після смерті Атили його син повернувся на давню батьківщину над Дніпром [2, с. 7].

Держава наступників гунів, протобулгарів, обіймала також східну Україну та Кубань. Джерела називають її Великою Булгарією, й існувала вона в VII ст. Десь у 670-х рр. під натиском хозарів, що стали наступниками протобулгарів в Україні, частина булгарів переселилася в римську наддунайську Мезію і після прийняття християнства злилася з місцевими слов'янами, давши початок слов'янським болгарам (у 890-х рр.).

Якщо не враховувати печенігів, мовну належність яких усе ще не встановлено наукою, то дві тюркські мовні групи є у наших джерелах (переважно в «Повісті временних літ») XI–XIII ст. сусідами наших предків. Це торки (тюрки; знані ще й як «чорні клобуки») на Правобережній Україні (вони були найманим військом київських князів) і половці (наймане війсьсько чернігівських князів) та сусіди Руської держави, які були ворогами, а часто й союзниками. Після того як прийшли монголи (1222–1240 рр.) на половецький степ та на територію Русі, половці асимілювалися з монголами, а останні перейняли в них мову. Тих половців (кипчаків, куманів) європейці стали називати татарами. Вони спочатку створили державу, названу європейцями Золотою Ордою (бл. 1240–1500 рр.). Після розпаду Золотої Орди постали окремі володіння її наступників, і серед них був Кримський Ханат (бл. 1440–1783 рр.), з яким Україна мала особливі відносини.

Висновки. Внесок Агатангела Кримського у вивчення відносин України з країнами Сходу проливає світло на важливі питання історії. Дослідник добре розумів зв'язки історії України зі східним світом, тому в багатьох його творах знайшлося місце й для цих відносин. Як філолог він розвивав питання етногенезу українців у дискусіях із російськими науковцями, що зробило його популярним серед українських кіл і підняло авторитет. Як історик – досліджував окремі аспекти взаємин нашої держави зі східними народами. Він приділяє значну увагу вивченню торговельних відносин Київської Русі зі східними країнами, а також воєнним подіям. Агатангел Юхимович також звертав увагу на українсько-турецькі стосунки в контексті боротьби українського народу за свободу. У цьому питанні дослідник простежив появу козацтва на політичній арені, визначив причини їх виникнення, проаналізував різні теорії. Ці та інші питання розглядаються в його працях «Історія Туреччини», «Історія Персії та її письменства» та ін. Агатангел Кримський приділяв багато уваги окремим персоналіям, ідеалізував їх, наприклад, гетьмана П. Сагайдачного. Цікаво розглядає персону Роксолани в турецькій історії як одну з передумов занепаду Османської імперії. Окремо варто виділити дослідження сходознавця «Історія хазарів», що створене на основі широкого кола джерел і відзначається багатогранністю досліджуваних явищ.

Література

1. Гурницький К. І. Кримський як історик. Київ, 1971. 184 с.
2. Прицак О. Передмова. В кн.: Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2000. С. 5–10.
3. Кримський А. Ю. Филология и погодинская гипотеза. Дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезы г. Погодина и г. Соболевского о галицко-волынском происхождении всех малоруссов. *Киевская старина*. 1898. № 6. С. 347–365.
4. Кримський А. Ю. Історія Персії та її письменства. Як Персія, завойована арабами, відродилася політично (IX та X ст.). *Збірник Істор.-філол. відділу ВУАН*. Київ, 1923. № 3. Вип. 1. 131 с.
5. Кримський А. Ю. Історія Туреччини та її письменства. Том II. Вип. 2: письменство XIV–XV ст. Київ, 1927. 124 с. ІР НБУВ, інв. № УА 5329.
6. Кримський А. Ю. Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Львів, 1996. 288 с.
7. Кримський А. Ю. Історія хазарів з найдавніших часів до X віку. Ча. I. *Хазарський альманах*. 2008. Вип. 7. 172 с.

References

1. Hurnytskyi, K. I. (1971). Krymskyi yak istoryk [Krymskyi as a historian]. Kyiv. 184 s. [in Ukrainian].
2. Pritsak, O. (2000). Peredmovna [Introduction]. V kn.: Pavlychko S. Natsionalizm, seksualnist, oriientalizm. Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho. Kyiv. S. 5–10. [in Ukrainian].
3. Krymskyi, A. Yu. (1898). Fylolohyia y pohodynaskaia hypoteza. Daet ly fylolohyia maleishye osnovanyia podderzhivat hypotezu H. Pohodyna y H. Sobolevskoho o halytsko-volynskom proyskhozhdeny vsekhn malorussov [Phylology and the pohodyn hypothesis. Does phylology provide the basis for supporting the hypotheses of H. Pohodyn and H. Sobolevsky about the halic-volyn origin of all little russians]. *Kyevskaia staryna*. № 6. S. 347–365. [in Ukrainian].
4. Krymskyi, A. Yu. (1923). Istoriia Persii ta yii pysmenstva. Yak Persiia, zavoiovana arabamy, vidrodylasia politychno (IX ta X st.) [History of Persia and its literature. How Persia, conquered by the arabs, was politically transformed (9th and 10th centuries)]. *Zbirnyk Istor.-filol. viddilu VUAN*. Kyiv. № 3. Vyp. 1. 131 s. [in Ukrainian].
5. Krymskyi, A. Yu. (1927). Istoriia Turechchyny ta yii pysmenstva [History of Turkey and its literature]. Tom II. Vyp. 2: pysmenstvo XIV–XV st. Kyiv. 124 s. IR NBUV, inv. № UA 5329. [in Ukrainian].
6. Krymskyi, A. Yu. (1996). Istoriia Turechchyny. Zvidky pochalasia Osmanska derzhava, yak vona zrostala y rozvyvalasia i yak dosiahla apoheiu svoiei slavy y mohutnosti [History of Turkey. A look at the rise of the Ottoman empire, how it grew and developed and how it reached the apogee of its glory and power]. Lviv. 288 s. [in Ukrainian].
7. Krymskyi, A. Yu. (2008). Istoriia khazariv z naidavnishykh chasiv do X viku. [History of the Khazars from the earliest times to the 10th century]. *Chastyna persha. Khazarskyi almanakh*. Vyp. 7. 172 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 23.09.2025

Стаття прийнято 16.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025